

NAFS VA HAVO TUSHUNCHALARINING ETIMOLOGIYASI VA EVOLYUTSIYASI

Maxmudjonova Muborak Farxodjon qizi
Namangan davlat universiteti filologiya fakulteti
o'zbek tili yo'nalishi I-kurs talabasi

Annotatsiya. Hozirgi o'zbek tili va adabiyotida nafs, shuningdek, havo tushunchalari alohida izlanish talab qiladigan masalalar sanaladi. Quyida mazkur tushunchalarning muayyan jihatlariga, kelib chiqishi, taraqqiyoti va ma'naviy imkoniyatlariga kengroq diqqat qaratilgan. Nafs badiiy g'oyasi tashiydigan mutlaq haqiqatlar boshqa obrazlar bilan hamohang tarzda talqin qilindi. Tadqiqot jarayonida hermenevtik, qiyoslash va tavsiflash metodlaridan foydalanilgan. Qur'oni Karim, hadislar, Hakim Termiziy va Ahmad Yassaviy asarlari chog'ishtirma usulda tahlil etildi.

Kalit so'zlar: nafs, havo, lug'at, tushuncha, til, adabiyot, ma'naviy ko'lam, badiiy g'oya.

Abstract. In the current Uzbek language and literature, the concepts of passion and arrogance are listed as issues that require special research. Below is a broader focus on specific aspects of those concepts, their origin, development and spiritual potential. The absolute truths conveyed by the artistic idea of soul were interpreted harmoniously with other images. Hermeneutic, comparative and descriptive methods were used in the research process. Qur'an, hadiths, works of Hakim Termizi and Ahmed Yassavi were analyzed in cross-sectional method.

Keywords: passion, arrogance, vocabulary, concept, language, literature, spiritual scope, artistic idea.

O'zbek tilidagi "nafs" va "havo" so'zlarining genezisi bir qadar chigal tuyilishi tabiiy. Chunki bu so'zlarning ma'no ko'lami nihoyatda keng bo'lib, xalq nutqida xilma-xil mazmuniy tovlanishlarga ega. Adabiyotlarda ham turlicha talqin va tadqiq qilinadi. Asrlar davomida insonlar o'zlarining bosh dushmani sifatida nafs bilan jang qilib kelishganiga tarix ham guvohdir. "Nafs" va "havo" so'zlari yonma-yon qo'llanib, kibr, g'urur kabi tushunchalarni ifodalaganda, bir sinonimik qatorda joylashadi. Bugungi kunga qadar nafs va havo tushunchalari xalq ongida muntazam taraqqiy etdi va yangicha mazmun va ohang kasb eta boshladi.

Ma'lumki, "nafs" so'zi arabcha bo'lib, ushbu millat lug'atlarida u turli ma'no sathlarida ishlatiladi. "n, f, s" vazni skeletidan harakatlarning turlicha qo'yilishiga qarab qirqdan ortiq yangi so'zlar yasash mumkin. Ulardan eng mashhurlari fe'l ma'nosida

qimmatbaho bo' lmoq, nimanidir saqlab turmoq, baxil bo' lmoq, tirishish, jahd qilish, intilish; ot ma'nosida shaxs, qalb, ko'ngil, yurak, qon, bug', odam, kishi, xohish-istak, niyat, iroda, ishtaha, hirs, manmanlik, kibr, g'urur, iftixor, biror narsaning mohiyati, haqiqat; nafsiy yoki nafsoniy, ya'ni ruhiy-psixologik holat; seziladigan, sezib bo' ladigan; egoistiklik, xudbinlik, adovat, xusumat kabi tushunchalarni ifodalaydi [1, 708]. Nufus – aholi; nafis – qimmatbaho; nafosat – go'zallik; nafas – muhlat, kuch-quvvat, iqtidor, havodan nafas olish, raqobat, bellashuv; nafs – jon, ruh kabi so'zlar o'zbek xalqi nutqida ham faol qo'llanadi. Turkiy tillarda nafsni “o'z”(zot), “qurch”, “mus”, “ilting” yoki “iltang”, “ko' kay” yoxud “so'l”, “so'm”, jig'ildon (ko'chma ma'noda) kabi so'zlar bilan ataganlar. Ammo bu so'zlar nafsning ifodalovchilari sifatida ancha kam o'rganilgan, shuningdek, badiiy adabiyotda ham shu lug'aviy shakliga ko'ra salmoqli talqin qilinmagan. Umuman olganda, bu so'zlardan nafsning zohiriy ma'nolariga oid bir qancha mazmun-mohiyatni anglasak-da, bu ifodalar uning bor bo'yini, ya'ni ichki xarakterini, botiniy qiyofasini to'liq namoyon qila olmaydi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida nafs so'zi, asosan, ikki xil mazmunda foydalaniladi: 1.Yeyish-ichishga, mol-dunyoga bo'lgan ehtiros. *Mening nafsım balodur, yonar o'tga soladir.(Maqol)* 2. Shahvoniy hirs. *Boyvachchaning ko'zida har bir xotin uning nafsı uchun yaratilgan chiroyli meva edi. (Oybek, “Tanlangan asarlar”)* Qolaversa, nafs bandasi, nafsı buzuq, nafsı ulik, nafsıga o't tushmoq, nafsini tiymoq, nafsı olinmoq, nafsı og'rımoq kabi birikmalar borki, ularda ham yuqoridagi ikki ma'no ottenkasi anglashiladi [2,]. Biroq izohli lug'atlar bu so'z tashiydigan ulkan ma'nolarni, chuqur mohiyatni aks ettirishda nihoyatda ojiz, mazkur so'zga juda juz'iy ta'rif berilgan. “Havo” so'zi ham arabcha so'z sanalib, “h, v, hamza” o'zagidan hosil bo'ladigan so'zlar juda ko'p holatlarda istifoda etiladi, arab lug'atlarida ko'proq e'tibor qaratiladigan mashhur ma'nolari esa quyidagilar: pastga qarab sho'ng'ımoq, hoy-u havasga berilmoq, maftun qilish, asir qilish, afsun qilish, sevmok, qattiq xohlamoq, aqlini o'g'irlamoq, chuqurlikka qulamoq, tentak bo' lmoq, aqldan ozgan bo'lish, g'alati qiliqli, chuqurlik, yiqiluvchi, harakatida shiddatli tus olish; havasmand, shamol, yel, iqlim, serxarxashalik, o'y-xayol, bo'm-bo'shlik va hokazo [1, 747]. U o'zbek tili doirasida ham mazmunan keng, bundan tashqari omonimlik xususiyatiga ega so'zdir. Shakldosh so'z sifatida u atmosfera; xayoliy havas; fantaziya, ohang so'zlari ifodalaydigan atash ma'nolarini o'zida jamlagan. Polisemantik tabiatiga to'xtalsak, “havo” so'zi fazo, bo'shliq, ko'k, ob-havo, sharoit; injiqlik, noz, orzu; kibr, g'urur; kuy kabi o'nlab tushunchalarni aks ettiradi. Kibr va bo'shliq tushunchalarini ifodalaydigan “havo” so'zining shakldoshligi yoki ko'p ma'noliligi borasida alohida fikr yuritishga to'g'ri keladi, chunki bu ikki tushunchada ham ko'p ma'nolilik, ham shakldoshlik xususiyatlarini ilg'ash mumkin, biroq bugungi kunda “havo” so'zi ifodalaydigan ilgarigi ma'nolarda nihoyatda kam qo'llanilgani, yangi

mazmun hosil qilganligi tufayli bu jihatlarni omonimlik deya e'tirof etiladi. Bundan tashqari havoga ketmoq, havoga sovrmoq, havosini olmoq, havosi baland, havosi oshmoq singari iboralar juda ko'p tilga olinadi. Tasavvuf adabiyotida nafs va havo timsollari uyg'unlashib, "havoyi nafs", "badnafs", "kibr-u havo", "havoyilik" va boshqa ko'plab sifatli istioralarni yuzaga keltirgan.

Savol tug'iladi: "nafs" va "havo" so'zlarini bog'lovchi vosita nima? Bu ikki so'z azaldan bir-biriga juda yaqin lug'aviy ma'noni ifodalab kelgan. Nafsning asosiy boshqaruvchisi havodir, Shuning uchun ham nafs deganda, havo tushunilishi, ikki so'z yondosh qo'llanishi tabiiydir. Hakim Termiziy "Aql va havo" va boshqa nafs to'g'risidagi qator asarlarida odam tanasidagi ziddiyatlar haqida fikr yuritarkan, nafsni qalb va ruhga, havoni esa aqlga qarama-qarshi qo'yadi. Uning "Nafs tarbiyasi" kitobi muqaddimasida Allohning insonga bergan ne'matlari aro uning tana a'zolari xususida gap boradi: *Qalb bilan o'pka orasiga bir idish (muqova) qo'ydi. Unda kezuvchi guvullagan bir havo, bir shamol topilur, esur. Bu havoning asli jahannam olovidan yaratilgan bir alanga eshigi (og'zi) dan kelur. Shuning uchun u ham jahannamday qoraygan. Bu olov qo'yilgan joy zavq va bezakdir. Alloh uni shahvat deya nomladi. Bunday ismlashining sababi – nafs uni orzulashidir. Nafs bir narsani eslab, bu idishdagi havoni, shamolni esdirganda, kishi buni sezur. Shu tariqa, u havo bilan alangalanur, nafas makoni – o'pka, nafs tuproq jinsidan bo'lgan notoza bir havodir [3, 439]. Ko'rinadiki, nafs inson tanasida havo bilan qalb va o'pka orasidagi "idish"ni qo'zg'atadi. Tasavvuf ilmida havo nafsning javhari sanalgan: Chunki Odam alayhissalom tuproqdan yaratilgan. Havo esa uning turobiy (yerga oid) javharidagi unsur edi... Havo nafsning nafasidir. U zulmatli, chunki tuproq zulmatlidir [3, 440]. Bu jumlar havo va nafs bir-biriga naqadar yaqin, egizak tushunchalar ekanligi, havo nafssiz, nafs esa havosiz o'zini namoyon qila olmasligiga dalolat qiladi. Alloh taoloning o'ziga odamlar sherik qilib oladigan "iloh" to'g'risida xabar berganida ham aynan "nafs" so'zini emas, aksincha, "havo" (asl matnda – Z.Ya.) so'zini zikr etganligi barcha yolg'on va riyo, hoy-u havas ishlarning boshida turuvchi "tug'yon sohibi", aslida, havo ekanligiga ishora: "(Ey Muhammad (sollallohu alayhi va sallam)) **Havosini o'ziga "iloh" qilib olgan va Alloh uni bilgan holida yo'ldan ozdirib, quloq va ko'nglini muhrlab, ko'z oldiga parda tortib qo'ygan kimsani ko'rganmisiz?**" (Josiya-23) [4, 472]. Bu oyat tilga olinganda, Fir'avnning havoyi nafsiga qul bo'lib, o'zini Xudo deya e'lon qilgani va qanday yo'sinda halok bo'lgani yodga tushadi. Havo o'zining tutunli-zulmatli harakati bilan kishiga (bilib-bilmay) xoinlik qilishi tufayli o'zi va o'zgalar haqqini bemalol buzib, nafsni fisq-u fasodga boshlaydi. Uning shu ahvolga tushishini kutib turgan shayton esa uning qo'ltig'idan olib, eng yaxshi sherik bo'ladi. Shu sabab Ahmad Yassaviy uni o'z*

hikmatlarida *kofir nafs* deb ataydi, havosi hokim bo'lgan tanasini butun olam ahli bosib xor qilishini istaydi:

Shayton lain yo'ldan urdi, holim taboh,

Yig'lamaymu nafsini mani qildi havo.

Olam bori bosib o'tsa mani ravo,

Kofir nafsini Azozildan tonarmikin?

O'z pozitsiyasiga ko'ra, havo nafsni, nafs esa odamni halokatga duchor qilmoqda. Yassaviy o'z ijodida nafsni tasvirlar ekan, uni aynan o'tga o'xshatadi, shoirning ta'kidlashicha, nafs – “yabon qushdek qo'lga qo'nmas” bir narsa [5, 351], bu qush o'z holicha parvoz etaversa, odamni kundan kunga to'g'rilikdan ozdiraveradi. Shoir nafs bandalariga qarata: “Nafsni tebgil, nafsni tebgil, ey badkirdor”, - deb murajaat qiladi. Ahmad Yassaviy hikmatlarining katta bir qismi nafs masalasiga bag'ishlanadi. Umuman, tasavvuf adabiyotida nafs va havo o'ziga xos klassik qahramonlarga aylandi, ma'no ko'lami tobora murakkablashib, global-kiber g'oyaga endi va umumbashariy mohiyat kasb etdi. Biroq nafs va havo faqat salbiy tushunchalar emas, ya'ni bugun ularni faqatgina insonning ichki dushmanlari sifatida anglash noto'g'ri. Nafsni to'g'ri yo'lga yo'naltirish har bir kishining o'z ixtiyorida. Negaki, nafsning o'zida ichki ziddiyatlar mavjud bo'lib, ba'zi nafsiy istaklar ezgu jihatlarga o'ralsa, ba'zilar yuqorida ko'p bor ta'kidlangan yovuzlik illatiga yuzlanadi. Aslida, nafs - olamdagi to'rt unsur: tuproq, suv, olov va havoning o'zaro uyg'un qorishmasidan hosil bo'lgan latif bir javhar. Nafs havo bilan tirik, u havo bilan harakatlanadi. Nafs insonning moddiy o'zligi, ya'ni “men”idir. Shunday hadis bor: “*Darhaqiqat, o'zini (nafsini) tanigan Robbisini taniydi*”. O'zlikni bilish dunyodagi eng qiyin ish ekanligi aytiladi, bilgan insonga ilohiy sirlar eshigi ochila boshlaydi. Havoyi nafsning foniy istaklariga ergashgan odam esa qulga aylanadi, xor bo'ladi.

G'arb tadqiqotchilari nafsshunoslikni ruhshunoslik (psixologiya) deb atashadi. O'zbek adabiy tilida nafsshunoslik termini faol ishlatilmaydi. O'zbekistonda psixologiya kundan kunga rivojlanib bormoqda, lekin nafsshunoslik degan sohaning o'zi mavjud emasligi kishini o'ylantiradi. Inson borlig'ining eng latif a'zosi bo'lmish nafs o'z tabiatiga ko'ra ehtiyojmandlikda yaratilgani sababli u boshqarilishga, tarbiyalanishga muhtojdir. Shu sababdan bugun nafsning o'rganilishi va o'rgatilishi dolzarb masala sanaladi. Bugungi tadqiqot va tahlillar so'ngida, yosh avlodning ayni paytdagi turli oqimlar va guruhlar, propagandalar ta'siriga tushib qolishi oldini olish maqsadida maktab o'quvchilari uchun “Nafs tarbiyasi” yoxud “Nafsshunoslik” fanlari joriy qilinishi taklifini berdik. Mazkur fan o'zlikni anglash, nafsning ijobiy va salbiy xarakterini idrok etish va tushunish, nafs-havoning nobop xohishlariga erk bermaslik masalalariga e'tibor berishni maqsad qilsa, kelajak uchun manfaatli bo'lishiga ishonamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. An-na'ym ul-kabir. Arabcha-o'zbekcha lug'at. Namangan davlat universiteti. – Namangan: Namangan, 2014. –708-747b.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (800000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси). Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институти, А. Мадвалиев таҳрири остида. – “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти”: Тошкент, 2006-2008. - 341б.
3. Muhammad Hakim Termiziy risolalari. Tarjimon: J.Cho'tmatov. – Toshkent: Movaraunnahr; 2017. – 439-440b.
4. Bayonul furqoni fi tarjimatil Qur'on. Qur'oni karim oyatlari ma'nolarining izohli tarjimasi. Tarjima va izohlar mualligi: Shayx Muhammadjon mullo Rustam o'g'li (Mavlaviy hoji Hindistoniy). Hozirgi tilimizga tabdil qilib nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va qavs ichidagi izohlar muallifi: Sayfiddin Sayfulloh. – Toshkent: Munir nashriyoti, 2022. – 472b.
5. Xoja Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Toshkent: Navro'z, 2018. – 351b.
6. Qur'oni Karim. Alovuddin Mansur tarjimasi. – Toshkent: Cho'lpon, 1991. – 670b.
7. Mumtoz she'riyatda nafs talqini. YallaqaeV Z. Ilmiy tadqiqotlar. Toshkent: “Foreign languages in Uzbekistan”, 2022. – 147-156.
8. Jaloliddin RumiY. Ichindagi ichindadur. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 238b.